

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/356982093>

Deliberativni konstitucionalizam

Article · December 2021

CITATIONS
0

READS
21

1 author:

[Nemanja Andjelkovic](#)
University of Belgrade

1 PUBLICATION 0 CITATIONS

SEE PROFILE

Student: Nemanja Anđelković

Mentorka: dr Biljana Đorđević

Institucija: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Deliberativni konstitucionalizam

Sažetak: U ovom radu ću ispitati da li je deliberativni proces građana upotrebljiv i opravdan kao inovativan proces donošenja novog ustava, koji predstavlja izazov tradicionalnim načinima donošenja najvažnijih odluka. Pokazaću koje su mane i prednosti pomenutog procesa za one zajednice koje žele da stvore autentičan ustav koji će reflektovati potrebe građana i kulturno-istorijske specifičnosti, pritom legitimizirajući svoje institucije i poredak.

Ključne reči: *deliberacija, Ustav, demokratija, građani, konstitucionalizam.*

1. Uvod

Kada govorimo o donošenju ustava jedne zajednice, obično se taj proces zamišlja kao onaj u kome mali broj pripadnika elite tog društva (ekonomske, intelektualne ili političke) raspravlja o glavnim načelima i odredbama budućeg ustava iza zatvorenih vrata (Hélène, Landemore, 2014:1). Pitanje na koje ću dati odgovor ovde je: da li se taj proces može zamisliti drugačije? U tu svrhu ovaj rad ću podeliti u više odeljaka u kojima ću ispitivati elemente koje sa sobom nosi deliberativni konstitucionalizam. Oni će služiti kao argumenti i potvrda za moju tvrdnju da deliberativni konstitucionalizam, uz određena poboljšanja, jeste moguć i da on obezbeđuje neke prednosti koje konvencionalni način donošenja ustava ne poseduje.

2. Definisane osnovnih pojmova

Ovde ću ukratko objasniti ključna dva pojma za ovaj rad, a to su pojmovi ustava i konstitutivne moći jer nam definisanje prvog pojma daje odgovor na pitanje *zašto je važno postaviti donošenje, ali i raspravu o sadržaju novog ustava kao cilj i objekt deliberacije*, a definisanje drugog na pitanje *koja je polazna osnova za tvrdnju da građani uopšte imaju pravo da učestvuju u donošenju Ustava*.

Ustav, kao najviši pravni akt jedne zajednice, definiše pravila funkcionisanja te zajednice. Tako u pravnoj teoriji razlikujemo pravila prvog i drugog reda. Pri čemu se pod prvim

podrazumeva „definisanje prava i obaveza svih društvenih i političkih aktera“, dok se pod drugim, pak podrazumeva uređivanje dizajna političkih institucija (Dimitrijević, 2016:29). Zatim, važno je još istaći i ono svojstvo koje Projs (Preuss) pripisuje ustavu, a to je njegovo transformativno svojstvo koje se oličava u tome da ustav „mnoštvu omogućava da prigrabi kapacitet sopstvenog konstituisanja kao političkog Sebe i koji ga ovlašćuje da deluje kolektivno i da razvije kapacitet samoopredeljenja“ (Preuss, 2010:101). Gledajući samo ova navedena svojstva, jasno je koliko je ustav važan i uolikoj meri on određuje samu bit zajednice, te je ne manje važan i način na koji je on donesen, jer ako je on donesen na način koji podrazumeva učešće građana, onda za tu zajednicu sa određenom sigurnošću možemo reći da je demokratska.

Za nas je važan i pojam konstitutivne moći i za njegovo definisanje ću koristiti definiciju koju daje Biljana Đorđević, a koja smatra da se „konstitutivna moć shvata kao ono što je uzrok političkog poretka i taj se uzrok vidi u narodu kao u sekularnoj moći koja autorizuje ustav političkog društva“ (Đorđević, 2018:294; Preuss, 1994:143). Ovo znači da je narod (mada ne isključivo i nužno) predustavni politički entitet sa pravom da konstituiše vlast, odnose između institucija, kao i same vrednosti zajednice (dakle, pravila prvog i drugog reda).

3. Deliberativni proces

Kada smo završili sa definisanjem ova dva važna pojma valja utvrditi šta deliberacija jeste i za to ću se poslužiti definicijom koju daje Mark Volters (Mark D. Walters): „Deliberacija se odnosi na kolektivno donošenje odluka kroz proces dijaloga ili diskursa u kome ljudi koji donose odluku razmenjuju razumne argumente u duhu jednakosti, kritičke refleksije i pročišćavanja njihove uvažene pozicije sa namerom da se prati i produbi pojam javnog dobra“, u nastavku definicije on dodaje: „oni traže odluku koja će biti doneta na bazi najšire moguće inkluzivnosti i preklapajućeg konsenzusa različitih mišljenja i koja će s toga biti razumna i prihvaćena od strane svih razumnih učesnika deliberacije“ (Volders, 2018:169). Ova duga definicija nam na dobar način oslikava na čemu se bazira deliberacioni proces: učešću građana, njihovoj argumentovanoj raspravi i uvažavanju tuđeg mišljenja baziranog na jednakosti svakog od učesnika rasprave. Habermas ističe da je prednost ovakvog procesa to što on podrazumeva da učesnici teže ka harmonizaciji svih svojih gledišta sa pogledom uprtim ka opštem dobru zajednice, lišeni egoističnih preferenci (Habermas, 1984: 286). I zaista je teško zamisliti da takve preference mogu dobiti podršku šire zajednice, te kao najrazumnije rešenje se stvarno nameće neka vrsta konsenzusa cele ili barem najvećeg dela zajednice, jer često sam konsenzus nije moguć. Kao jedna od glavnih prednosti deliberacije se uzima transformacija preferencija (Mladenović, 2012:174), to znači da ljudi pri raspravi mogu da pod uticajem boljih argumenata promene svoje

izvorne predeliberativne preference i samim tim omogućće da se dođe do nekog vida približavanja preferenci učesnika procesa. Tim približavanjem bližimo se i konačnim odlukama koje crpe legitimnost iz autentične rasprave i participacije građana koji sad ove odluke u velikoj meri mogu posmatrati kao svoje i pravedne. Nadalje, ova vrsta procesa donošenja odluka vodi i refleksiji okrenutoj ka svojim početnim stavovima, što sa sobom uglavnom nosi i tendenciju ka boljem informisanju i sticanju makar osnovnih znanja o problemu i temi deliberacije. Jon Elster razrađuje ovu tezu i govori o tome da ovakav proces donosi informisane preference kod građana koje uzimaju u obzir i mišljenja drugih ljudi (Elster, 1986:112). Tu dolazimo do pitanja empatije u deliberaciji – ona utiče na pojavu ili produbljivanje empatije za druge ljude, odnosno njihove pozicije i viđenja, osobine jako važne za razumevanje drugih, ali i stvaranje nekog oblika konsenzusa jer empatija vodi ka tome da naše preference preispitujemo u odnosu na interese drugih, čime se smanjuje verovatnoća egoističnog postavljanja preferenci.

Kako konsenzus često nije u potpunosti moguć, postavlja se pitanje da li to znači da je deliberacija nepotrebna i neefikasna. Smatram da je odgovor „ne“ iz dva razloga. Jedan je da čak i ako konsenzus nije moguć, ipak deliberacijom možemo makar bolje strukturirati problem, odrediti prihvatljive alternative i u kolikoj-tolikoj meri napraviti neko rangiranje prihvatljivih preferenci. Strukturiranje problema je izuzetno važno za kreiranje javnih politika ili, u našem slučaju, donošenje konstitucionalnih pravila zajednice jer korišćenje dobrog leka na pogrešnom mestu može ili ostaviti problem netaknutim ili ga pogoršati. Na tragu ovoga, Kristijan List (Christian List) navodi tri stvari važne za postizanje nekog vida metasaglasnosti u odsustvu konsenzusa: identifikovanje problema, raspoređivanje prihvatljivih alternativa, prečišćavanje i internalizovanje prihvatljivih preferenci kao svojih (List, 2002:74). Drugi razlog je da nam konsenzus i nije potreban, već kompromis, koji „obuhvata i neke elemente konsenzusa i neke elemente trampe“ (Weinstock, 2018:185). Kompromis kao cilj deliberacije ne znači postizanje optimalnog rešenja za svakog pojedinačno, već optimalno rešenje za sve skupa u datoj situaciji i kontekstu. To omoguććava da se lakše utvrde opšta načela i vrednosti zajednice koje će ući u ustav.

Dalje, Ejmi Gutman (Amy Gutmann) i Denis Tomson (Dennis Thompson) navode da deliberacija pomaže u onome što ću biti slobodan da nazovem „odvajanje žita od kukolja“, odnosno razlikovanju moralnog od nemoralnog, kompatibilnog od nekompatibilnog (Gutman i Tomson, 1996). Mogućće je zamisliti da u raspravi ne budu prihvaćeni maliciozni argumenti zasnovani na rastističkim stavovima ili oni stavovi koji lišavaju marginalizovane grupe ikakvih prava.

Međutim, postavlja se pitanje da li to ugrožava slobodu govora jer kritičari navode

da svako mišljenje mora biti uzeto u obzir, pa čak i ako je ksenofobično, rasističko ili homofobno, jer to podrazumeva slobodnu deliberaciju.

Kao jedan od poslednjih argumenata zašto je deliberacija adekvatan instrument donošenja ustava je i taj da ustav određuje dizajn političke zajednice i njihovih institucija, on određuje i značenje, smisao i prihvatljivost mnogih pojmova i vidova delovanja u okviru date političke zajednice (opet se vraćamo na pravila prvog i drugog reda), a upravo deliberacija kao predmet svog procesa može imati raspravu o dizajnu zajednice, ali i o značenju ili smislu važnih pitanja za tu istu zajednicu (Volters, 2018:170).

Na kraju, valja ukratko podsetiti na to kako Habermas gleda na sadržaj deliberacije u idealnom smislu, što u dobroj meri sumira ono što je prethodno rečeno. Dakle, on smatra da u deliberaciji mora pobeđivati onaj argument koji je bolji u svojoj čistoj formi, lišen moći koja uz njega ide, a koja je uzrokovana odlukama iznosioca tog argumenta (Ricer, 2011:293). To znači da status koji pojedinac uživa u zajednici ne sme da određuje jačinu argumenta, već samo logična i činjenična tačnost argumentacije. Pogled na realnost nas vraća na zemlju, jer vidimo koliko je teško to postići, posebno u uslovima sve veće ekonomske nejednakosti, koja sa sobom nosi i veću ili manju mogućnost uticaja na javnost ili pristup boljem obrazovanju. Ostaje mi samo još da, pre no što pređemo na pitanje kapaciteta građana potrebnih za ovaj proces, otklonimo moguću zabunu praveći jasnu razliku između deliberacije i participacije jer dok participacija odgovara na pitanje *koliko* građana učestvuje, deliberacija odgovara na pitanje *na koji način* (Suteu i Tierney, 2018:291).

4. Kapacitet građana

Nakon opših izlaganja o odlikama deliberacionog procesa, valja napraviti kratak osvrt na pitanja sposobnosti građana da učestvuju u samom procesu. Već na samom početku se može opravdano postaviti pitanje da li su građani sposobni za deliberaciju i donošenje kolektivnih odluka, posebno ako se tiču ustava. Za odgovor na to pitanje obratićemo pažnju na ono o čemu piše Sara Sorial (Sarah Sorial).

Ona navodi da deliberacija zahteva aktivne i informisane građane, koji su svesni svojih prava i obaveza, kao i znanja kako funkcioniše vlada, uprava, donošenje zakona ali i sama deliberacija (Sorial, 2018:324). Iz tih razloga jedna zajednica koja ima nameru da koristi deliberaciju kao proces donošenja ustavnih pravila mora raditi na obrazovanju svojih građana – to obrazovanje je u tesnoj vezi sa svim strukturalnim nejednakostima i nepravdama koje postoje u jednom sistemu, posebno što se tiče marginalizovanih grupa i pojedinaca.

Kao jedan od glavnih uzroka građanskog deficita, nedostatka motivacije za učestvovanjem u deliberaciji, ali i nedostatka javnog poverenja u vlast, javlja se nejednak pristup kvalitetnom obrazovanju (Sorial, 2018:325).

Ono što konkretno predstavlja problem za deliberaciju je to što usled nedostatka dovoljno dobrog obrazovanja i strukturalne nejednakosti učesnik se može osetiti inferiornim u odnosu na one sa boljim obrazovanjem, elokventnošću i položajem u društvu, te se može jednostavno zatvoriti i povući u sebe, što smanjuje samu delotvornost procesa. Kao rešenje vidim (pored poboljšanja obrazovanja) svedočenje i izlaganje više stručnjaka iz datih oblasti o kojima se raspravlja (poželjno različitih ili suprotnih stavova), kao i jednostavno razumljive sažetke, ne previše dugi, o samom problemu i potencijalnim rešenjima. Jedno istraživanje rađeno u SAD-u kao problem ističe retko ili nikakvo sučeljavanje suprotstavljenih političkih stavova, zaključuje da se građani uglavnom nalaze u svom „balonu“ koji čine istovetna politička mišljenja, te da nije čest slučaj susretanja sa suprotnim i različitim stavovima (Mutz, 2006:49-54).

Treba istaći i da sama deliberacija ima edukativni karakter. Učestvujući i slušajući druge, sami učesnici poboljšavaju svoja izlaganja, uz pomoć moderatora konkretizuju svoje argumente, te iako se njihovi argumenti ne odlikuju svim tehnikalijama jednog stručnjaka, ipak su dovoljnoj meri koherentni i jasni. Edukativna funkcija deliberacije se pokazala u Južnoafričkoj Republici u tamošnjim deliberativnim procesima 1994. godine pri razmatranjima završnog nacrtu novog ustava. Tada su građani, od kojih su se mnogi prvi put susreli sa liberalnom demokratijom nakon pada režima aparthejda, uspešno priveli kraju sam proces razmatranja završnog nacrtu, nakon čeka je istraživanje pokazalo da su učesnici iz njih izašli sa većim i potpunijim znanjem o pitanjima o kojima se raspravljano, no pre deliberacije (Sorial, 2018:332).

5. Mini-javnosti

Sada bi bilo dobro preći sa sadržaja na formu deliberativnog procesa. U ovom odeljku ću pisati o načinima na koje se sprovodi deliberacija. Ona se bazira na telima poput građanskih porota, skupova, saveta građana, konsenzusnih konferencija, a koje se sastoje od određenog broja građana koji su ili izabrani nasumično iz nacionalnog registra, uz uslov da prate princip reprezentativnosti ili su izabrani na posebnim izborima, obično na lokalnom nivou ili po regionima (Coote i Mattinson, 1997:4). Mini-javnosti su nam važne iz razloga što u novije vreme sve više bivaju povezane sa *grass-roots* pokretima, te imaju veliki potencijal za izražavanje autentične građanske inicijative i interesa.

Stiven Elstub (Stephen Elstub) i Đanfranko Pomato (Gianfranco Pomatto) kada pišu o mini-javnostima kao neke od osnovnih odlika navode, pored već pomenutih, to da

su građani obično plaćeni za učestvovanje, da se rasprave održavaju u nekoj od institucija ili ustanova, da stručnjaci dostavljaju dokaze i informacije, da nakon toga građani imaju pravo da stručnjake ispituju, ali i da su mini-javnosti u većini slučajeva konsultativne (Elstub i Pomato, 2018:298). Već pomenuti Jon Elster sistematski daje optimalne postavke koje se tiču tela kroz koje se deliberacija praktikuje (on ovde ne misli konkretno na ona deliberativna tela koja služe u svrhu ustavne deliberacije). On najpre polazi od veličine tog tela i trudi se da tom veličinom izbegne fragmentiranost, kao i cenkanje, a poveća što više interakciju i kvalitet deliberacije, te kao optimalan broj učesnika određuje 50- 100 građana, mada u stvarnosti broj učesnika dosta varira, što će nam kasniji primer Islanda i pokazati. Dalje, ta tela moraju biti posebno sastavljena i odvojena od drugih postojećih institucija kako bi se sprečio neželjeni uticaj. Zatim, mini-javnosti ne smeju imati pravo da sebe umetnu u budući ustav, kao ni da regulišu svoje buduće ingerencije, kako bi se izbegla pristrasnost. Dalje, proces se mora sastojati od delova koji su javni, ali i delova koji su tajni, zatim da su te mini-javnosti demografski reprezentativne sa određenom mobilnošću i fleksibilnošću po pitanju lokacije događaja usled mogućih nepredviđenih okolnosti i na kraju mini-javnost prethodi građanskom referendumu (Elster, 1998).

Na kraju ovog odeljka treba pomenuti kakve su efekte i poteškoće ove mini-javnosti imale u realnosti. Ono što Elstub i Pomato navode na osnovu procesa sprovedenih u Italiji, jeste da je rasprava protekla u jednom pristojnom tonu sa iskazanim poštovanjem među učesnicima. Kao važno pitanje se postavilo balansiranje u toku rasprave, jer je bilo evidentno da su neki učesnici bili pasivni, dok su drugi bili možda i previše aktivni. Pasivnost i aktivnost su u ovom slučaju imale dosta veze sa nivoom obrazovanja, društvenim sposobnostima i ličnim osobinama. Na kraju, istaknut je i sam kvalitet rasprave i argumenata u ime opšteg dobra, tu je analiza pokazala da su rasprava i govor bili povezani sa temom deliberacije, ali da su učesnici imali problema da formiraju u potpunosti koherentne argumente, ali sve u svemu, mini-javnost i deliberacioni proces su imali svog uspeha i pozitivnih efekata i pokazali potencijal (Elstub i Pomato, 2018:303-310).

6. Studija slučaja: Island

U ovom odeljku ću opisati kako je deliberacioni konstitucionalizam ovaploćen u stvarnosti na primeru Republike Island. Island ima odlične početne pozicije što se tiče primene deliberacije u donošenju Ustava zbog visoke obrazovanosti stanovništva, stabilne demokratije, relativno homogenog stanovništva po pitanju etniciteta (93% Islandčana), kao i relativno male teritorije (103,000 km²) i ne prevelikog stanovništva (360,390).

Za potrebe ovog dela rada koristiću analizu Helen Lendmor (Hélène Landemore) sa Univerziteta Jejl, a koja se bavi inkluzivnošću koju je doneo deliberativni konstitucionalizam primenjen na ovoj ostrvskoj zemlji (Landemore, 2014).

Nakon velike svetske krize 2008. godine i sloma finansijskog sistema na Islandu izbili su protesti i revolucija „šerpi i tiganja“ (Pots and Pans Revolution) u kojoj su se istakli samonikli pokreti poput *Mravinjaka* (The Anthill) koji su bili od velikog značaja za inicijativu i sprovođenje deliberacionog procesa. Samim tim je obezbeđen neki vid nadzora nad procesom od strane građana, kao i iskazivanje autentičnih građanskih interesa. Ono što je zanimljivo za ovaj proces jeste to što je on išao u oba smera i odozdo nagore i odozgo nadole i bio izuzetno inkluzivan i otvoren za predloge građana (Landmore, 2014:3). Ovo, ipak nije značilo da je mogao svako sa ulice da dođe na mesto održavanja građanske deliberacije i da svoj predlog, no samo nasumično odabrani građani. Međutim, bilo je moguće da svako (uključujući i strance koji su mogli savladali jezičku barijeru) na Fejsbuk stranici ostavi svoj predlog u komentaru objave sa nacrtom opštih ustavnih načela. Proces je otpočeo formiranjem Nacionalnog foruma od strane *grass-roots* pokreta koristeći se nacionalnim registrom stanovnika pomoću kojih je stvorena nasumično izabrana grupa od 1500 pojedinaca, pritom vodeći računa o reprezentativnosti (srazmeran broj žena i muškaraca, pripadnika manjina, kao i strukovnih profesija u odnosu na celu populaciju Islanda). Oni su se skupili i raspravljali u opštim crtama i karakteristikama novog Ustava. Za prvim, sledio je i drugi Nacionalni forum, ovog puta formiran od strane vlasti po istom principu, ali sa 950 učesnika, koji je radio na isti način kao prethodni. Učesnici su plaćani za svoje učestvovanje. Zanimljivo je i to da su i ostali građani mogli da učestvuju u tom procesu putem društvenih mreža ostavljajući komentare i doprinoseći procesu rasprave. Zaključci sa oba foruma su dalje prosleđeni telu koje se zvalo Ustavni komitet (Constitutional Committee), novonastalom telu koje je formirano od 25 izabranih građana, koji su mahom bili iz viših klasa (ovde se vraćamo na problem strukturalnih nejednakosti). Problem sa ovim telom je to što on nije bio obavezan zaključcima nacionalnih foruma, a i ti zaključci su bili previše opšti. Zatim, izbori za komitet nisu medijski bili praćeni. Na kraju, komitet je imao možda premali broj učesnika, koji, uzgred, nisu srazmerno predstavljali stanovništvo Islanda (Landmore, 2014). Nacrt stvoren od strane komiteta je prosleđen na neobavezni referendum gde je i potvrđen i izglasan, nažalost, trenutak je bio pogrešan za dalje izglasavanje u parlamentu, jer je morao biti potvrđen dva puta, pre i posle izbora, a i ekonomska situacija se dosta popravila, te on više nije bio prioritet i nije ni bio izglasan kasnije u parlamentu. Ipak, najvažnija lekcija ovog pokušaja donošenja Ustava je neuspeh velikim delom prouzrokovan od strane političke elite, koji su se osećali izostavljeno iz samog procesa. Kao dodatni problem se javio sukob Ustavnog suda i Parlamenta, gde je Parlament jednostavno ignorisao odluku Ustavnog suda o raspuštanju Ustavnog komiteta zbog neregularnosti pri izboru samih članova tog

tela, što je dovelo u određenoj meri pitanje legitimiteta samog procesa. Na kraju, ovaj eksperiment je pokazao svu snagu i mane deliberativne demokratije. Pokazao je da je ona moguća, ali i da treba otkloniti mnoge nedostatke poput nedovoljnog uključivanja političkih elita u sam proces, zatim manjak inkluzivnosti u forumima (nije mogao svako da učestvuje u mini javnostima), nedovoljnu obaveštenost građana o samom procesu i nedovoljno dobru ispraćenost svih delova procesa od strane medija.

7. Zaključak

U ovom poslednjem segmentu rada hteo bih da na osnovu svega napisanog zaključim da sam proces deliberacije kao proces donošenja novog ustava zahteva još dorađivanja i razrađivanja. Možda ne toliko na teorijskom koliko na empirijskom nivou putem pokušaja i pogrešaka da bi se sa sigurnošću moglo reći da je u potpunosti primenljiv u praksi. On premošćava krizu legitimiteta, jer ma koliko postojalo opravdanih kritika da ovi forumi, iako reprezentativni, i dalje ne uključuju većinu građana, važno je setiti se da je do sada praksa nalagala da ustav piše uzak krug stručnjaka i pripadnika političke elite. Tako gledano, ovaj nov način jeste svakako veliki napredak sa naravno dosta mesta da se poboljša i poveća inkluzivnost.

Napomenuću da domet ovog procesa u pogledu uređivanja načela Ustava nije neograničen. Dakle, kako Dimitrijević navodi, „treba razlikovati situacije u kojima se mogu donositi većinske demokratske odluke od situacija u kojima se ne može demokratski odlučivati (Dimitrijević, 2016:24). Smatram da pitanje osnovnih ljudskih prava i prava manjina moraju biti *a priori* i predeliberativno ubačena u sam ustav, pod ovakvim pravima kao obavezne podrazumevam ona koja se bave odnosom građana i države (civilna i politička), kolektivna (prava manjina) i određena ekonomska i socijalna prava.

Osvrnuo bih se na moguće načine koje smatram pogodnim za poboljšanje samog procesa. Najpre, važno je raditi na obrazovanju građana od što ranijeg perioda, to bi uključivalo možda uvođenje građanskog obrazovanja kao obaveznog predmeta u školama gde bi se školarci učili svojim pravima i obavezama kao građana, toleranciji i umeću slušanja i debatovanja. Zatim, mogli bi se stvoriti uslovi za korporativnu stranu deliberativnog procesa koji bi uključivao učestvovanje raznih udruženja i predstavnika NVO sektora i raznih strukovnih asocijacija (Lončar, 2011:102).

Sada bih se vratio na gorepomenutu kritiku o nedovoljnom brojčanom učestvovanju građana u samom procesu i pokušao da ponudim rešenje koje vidim u infrastrukturi koju poseduju organi lokalne samouprave. Pomenuta infrastruktura bi igrala ključnu ulogu u procesu koji bih bio slobodan da nazovem *procesom malih boginja*, koji bi

značio simultanu ili u kratkim periodima održavanu deliberaciju u velikom broju institucija lokalnih samouprava (mesnih zajednica), sa ciljem uključivanja većeg broja građana u deliberativni proces. Ako bismo uzeli mapu teritorije date političke zajednice i njome označili crvenim tačkicama mesta održavanja deliberacija, onda bismo imali dobro popunjenu mapu crvenim „boginjama“, tj. tačkama održavanja deliberacije (otuda i naziv za sam proces). Kao preduslovi za ovaj proces potrebni su dovoljan nivo samostalnosti lokalne od centralne vlasti, dovoljno infrastrukturnog i stručnog kapaciteta i naravno dovoljno finansija za ostvarivanje samih deliberacionih procesa. Deliberacija nije jeftin instrument kolektivnog donošenja odluka, te se sa razlogom do sada uglavnom praktikovao u razvijenijim zemljama (Kanada, Island, Italija...). On zahteva finansije za plaćanje učesnika, stvaranje deliberativnog okruženja (adekvatno mesto održavanja, moderatori, stručnjaci, informativni materijal...) kao i za masovno informisanje svih građana. Ukoliko budemo imali sve ove uslove ostvarene, možemo se nadati da će deliberativni proces kao način donošenja Ustava postati srž svakog demokratskog uređenja u kome će građani imati i prvu i poslednju reč i gde će oni u najvećoj meri biti odgovorni za izgled svoje zajednice, tada priča o krizi legitimiteta demokratije i najvažnijih institucija više neće biti zastupljena u meri u kojoj jeste danas, bićemo sigurni da svi građani ustav svoje zemlje prihvataju kao svoj, te da on predstavlja njihovu autentičnu artikulaciju preferenci.

Literatura

Coote, Anna, Mattinson, Deborah, : *Twelve Good Neighbours*, Fabian Society, London, 1997.

Dimitrijević, Nenad, *Uvek iznad prava? Još jednom o opravdanju sudskog tumačenja ustava; u Demokratija na ivici: rasprave o krizi i alternativama*, Beograd: Fabrika knjiga, 2016.

Đorđević, Biljana, *Problem konstituisanja političkog tela u demokratskim teorijama*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2018.

Elster, Jon, *Deliberation and Constitution Making*; u Elster, Jon, *Deliberative Democracy*, Cambridge University, 1998.

Elster, Jon, *The Market and the Forum: Three Varieties of Political Theory*; u Elster J. And A. Hylland; *Foundations of Social Choice Theory*, Cambridge University Press, 1986.

Elstub, Stephen; Pomatto, Gianfranco, *Mini-publics and Deliberative Constitutionalism*; u *The Cambridge Handbook of Deliberative Constitutionalism*, Cambridge University Press: 2018.

Gutmann, Amy; Thompson, Dennis, *Democracy and Disagreement*, Harvard University Press, 1996.

Habermas, Jurgen, *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1, *Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.

Landemore, Hélène, *Inclusive Constitution Making: The Icelandic Experiment*; u *The Journal of Political Philosophy*, John Wiley and Sons Ltd: 2014.

Levy, Ron; Kong, Hoi; Orr, Graeme; King, Jeff, *The Cambridge Handbook of Deliberative Constitutionalism*, Cambridge University Press: 2018.

List, Christian, *Two Concepts of Agreement*, The Good Society, 2002.

Lončar, Jelena, *Uloga civilnog društva u javnoj deliberaciji*; u *Politički život br 2*, Centar za demokratiju; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu; JP Službeni Glasnik, 2011.

Mladenović, Ivan, *Smisao i značaj deliberacije u teoriji demokratije*; u *Filozofija i društvo XXIII*, Beograd: 2012.

Mutz, Diana, *Hearing the other Side: Deliberative versus Participatory Democracy*, Cambridge University Press, 2006.

Preuss, Ulrich, "Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberations on the Relations between Constituent Power and the Constitution", in *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives*, ed. Michel Rosenfeld (Duke University Press, 1994)

Preuss, Ulrich, *Konstitucionalizam i demokratija; u Država i demokratija*, ured. Milan Podunavac, Beograd: FPN, 2010.

Ritzer, George, *Sociological Theory- 8th Edition*, McGraw-Hill, 2011.

Sorial, Sarah, *Constitutional Reform and the Problem of Deliberation: Building a Civic Infrastructure for Meaningful Debate*; u *The Cambridge Handbook of Deliberative Constitutionalism*, Cambridge University Press: 2018.

Suteu, Silvia; Tierney, Stephen, *Squaring the Circle? Bringing Deliberation and Participation Together in Processes of Constitution-Making*; u *The Cambridge Handbook of Deliberative Constitutionalism*, Cambridge University Press: 2018.

Walters, D. Mark, *Deliberating about Constitutionalism*; u *The Cambridge Handbook of Deliberative Constitutionalism*, Cambridge University Press: 2018.

Weinstock, Daniel, *Compromise in Deliberative Constitutionalism*; u *The Cambridge Handbook of Deliberative Constitutionalism*, Cambridge University Press: 2018.

Abstract: In this paper I will try to examine if deliberative process of citizens is applicable and justified as innovative constitutional-making process, which represents a challenge to the traditional decision-making processes regarding the most important issues. I will try to highlight all the bad-sides and good-sides of the mentioned process for those political communities that strive to create an authentic constitution, which will reflect citizens' needs and cultural-historic specifics, while at the same time legitimizing their institutions and system.

Key words: *Deliberation, constitution, democracy, citizens, constitutionalism.*